

A Comparative Study of Coherence in Arabic and Persian Rhetoric

Homa Rahmani¹ , Abdollah Radmard^{2✉} , Ehsan Ghabool³

1. Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: h.rahmani64@yahoo.com

2. Corresponding Author, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: radmard@um.ac.ir

3. Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: ghabool@um.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:

Research Article

Article History:

Received:

16, October, 2024

In Revised form:

27, July, 2025

Accepted:

17, August, 2025

Published Online:

11, September, 2025

Keywords:

Coherence, Rhetoric, Comparative literature, Improvisation, Consonance, Tafvif.

Coherence is a concept found in the sources of both Arabic and Persian rhetoric. Usama ibn Munqidh first introduced this term in the 6th century, defining it as improvisation and speech that avoids mannerism and complexity. This essay applies the French theory of comparative literature, emphasizing linguistic differences and historical connections, to explore the conceptual process of coherence in Arabic rhetoric. It also investigates the influence of Arabic rhetoric on Persian rhetoric and examines the modern linguistic understanding of coherence in both traditions. The research reveals that the concept of coherence evolved over three main periods in Arabic rhetoric and Persian rhetoric, displayed less innovation in interpreting and utilizing the term i.e. was more under influence. With the introduction of the term coherence in its linguistic concept, the traditional rhetorical sense of coherence became less prevalent in Persian works. However, the modern concept of coherence, synonymous with terms like consonance and Tafvif, has roots in both Arabic and Persian rhetoric.

Cite this The Author: Rahmani, H.; Radmard, A.; Ghabool, E. (2025). "A Comparative Study of Coherence in Arabic and Persian Rhetoric". *Literary Criticism and Rhetoric*, Vol 14, Issue 2, Ser.No. 38, Summer, (1-24)
DOI:10.22059/jlc.2025.377961.2007

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction

Coherence is one of the terms mentioned in the sources of Arabic and Persian rhetoric. Usama ibn Munqidh first introduced this term in the 6th century, defining it as improvisation and speech that avoids mannerism and complexity. This essay applies the French theory of comparative literature, emphasizing linguistic differences and historical connections, to explore the conceptual process of coherence in Arabic rhetoric. It also investigates the influence of Arabic rhetoric on Persian rhetoric and examines the modern linguistic understanding of coherence in both traditions.

Consequently, the research method in this study is based on French theory. First, the two clear principles of linguistic difference and the influence of Persian rhetoric from Arabic rhetoric are considered as the basis of the research, and then we examine the historical development of coherence in the important works of Arabic rhetoric and then Persian, and while presenting a new periodization of coherence in Arabic and Persian rhetoric, we will explain the coherence developments in Persian literature. In the meantime, we will compare the modern concept of coherence with its traditional concept.

2. Research findings

The findings of this research indicate that the concepts and definitions related to the term coherence in Arabic and Persian rhetoric can be examined under the French theory of comparative literature; Because the two principles of linguistic difference between Persian and Arabic and the influence of Persian rhetoric from Arabic are obvious. In this regard, we can divide the periods of coherence in Arabic rhetoric into two periods: before and after Usama ibn Munqidh. Before Usama ibn Munqidh, some of the definitions of coherence in the western and modern sense of it can be seen under terms such as consonance and Tafvif and Jurjani's theory of order; But for the first time, Usama ibn Munqidh (1188) introduced this term into the knowledge of Arabic rhetoric and used it in the concept of improvisation. The same concept is used for this term in the later periods of Arabic rhetoric.

Also, terms such as consonance and Tafvif and theory of order entered Persian rhetoric from Arabic rhetoric and were used in Persian rhetorical works in the same sense as Arabic rhetoric; However, Shams Qeis Razi made the definitions of these terms more precise based on examples of Persian poetry. But, with the introduction of the term coherence in the works of Persian rhetoric, especially in the last century, we see the same definition of this term by Usama ibn Munqidh in these works. With the translation and application of the term "Ensejam" equivalent to "coherence" in linguistics, we see that the term "coherence" loses its use in its rhetorical definition and is used in the same linguistic definition.

Another important finding of this research is that there is basically no similarity between the concept of coherence in the tradition of Arabic and Persian rhetoric with its modern and western concept. In the western perspective, *Ensejam* is used as the equivalent of unity in the structure of sentences and meaning, and adherence to it ultimately leads to the formation of a uniform, which is the text. A unity that, by moving each element of the sentence, its continuity and meaning will be lost, and what remains will be nothing but scattered and irrelevant sentences; But in Arabic and later Persian literature and rhetoric, we are faced with a different concept from that of the

western type. In these works, *Ensejam* is used in the concept of improvisation. In the meantime, the concepts related to terms such as consonance and Tafvif and Jurjani's theory of order are close to the concept of *Ensejam* in its western and modern meaning (coherence).

3. Conclusion

The results of the research show that the term *Ensejam* has gone through three main phases based on the periods of Arabic rhetoric, and Persian rhetorical works in this field were more influenced by Arabic, and we see less transformation and creativity in the description and processing of this term. With the introduction of the term *Ensejam* in its linguistic concept (coherence), the term *Ensejam* in its traditional rhetorical sense was less used in Persian rhetorical works; However, the modern concept of coherence can be identified from the very beginning of Arabic and Persian rhetoric under terms such as consonance and Tafvif.

بررسی تطبیقی مفهوم انسجام در بلاغت عربی و فارسی

هما رحمانی^۱، عبدالله رادمرد^۲، احسان قبول^۳

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: h.rahmani64@yahoo.com

۲. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: radmard@um.ac.ir

۳. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: ghabool@um.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

انسجام از جمله اصطلاحاتی است که در منابع بلاغت عربی و فارسی مطرح شده است. این اصطلاح را برای نخستین بار اسامه بن منقذ در قرن ششم در معنای بدیهه‌گویی و سخن به دور از تکلف و پیچیدگی مطرح ساخت. در این جستار برآنیم بر اساس نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی که بر دو اصل اختلاف زبانی و روابط تاریخی استوار است به بررسی جریان مفهومی اصطلاح انسجام در بلاغت عربی و فارسی بپردازیم. در این میان به تعریف انسجام در مفهوم زبان‌شناسی امروزی آن در بلاغت عربی و فارسی و زمینه‌های تاریخی آن توجه خواهیم داشت. روش این پژوهش این‌گونه است که نخست با رویکردی نظری امکان بررسی مسئله پژوهش بر اساس نظریه فرانسوی تأیید شده است؛ سپس با رویکردی تاریخی سیر انسجام در بلاغت عربی و فارسی طبقه‌بندی شده است و سرانجام با رویکردی مقایسه‌ای رابطه انسجام در بلاغت فارسی و عربی و نیز مفهوم امروزی آن تحلیل شده است و در این میان با روش تحلیل محتوا طبقه‌بندی‌ای از تحول معنایی انسجام در منابع بلاغی پرداخته‌ایم. نتایج تحقیق بیانگر آن است که اصطلاح انسجام بر اساس ادوار بلاغت عربی سه دوره اصلی را پشت سر گذاشته است و آثار بلاغی فارسی در این زمینه بیشتر تأثیرپذیر بودند. با ورود اصطلاح انسجام در مفهوم زبان‌شناسی آن، انسجام در معنای بلاغت سنتی آن کمتر در آثار بلاغی فارسی به کار رفت؛ هرچند مفهوم امروزی انسجام از همان آغاز بلاغت عربی و فارسی در ذیل اصطلاحاتی چون تلائم و تفویف قابل شناسایی است.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۷/۲۵

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۵/۰۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۵/۲۶

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۲۰

واژه‌های کلیدی: انسجام،

بلاغت، ادبیات تطبیقی،

بدیهه‌گویی، تلائم، تفویف.

استناد: رحمانی، هما؛ رادمرد، عبدالله؛ قبول، احسان (۱۴۰۴). «بررسی تطبیقی مفهوم انسجام در بلاغت عربی و فارسی و دانش‌های وابسته به آن». پژوهش‌نامه نقد

ادبی و بلاغت، دوره ۱۴، شماره ۲، شماره پیاپی ۳۸، (۱-۲۴)

DOI:10.22059/jlcr.2025.377961.2007

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

ادبیات تطبیقی دانشی است که بر اساس مکاتب و نظریه‌های وابسته به آن، ادبیات یک ملت و دوره را با ادبیات ملت و دوره‌ای دیگر و یا سایر دانش‌ها و هنرها مقایسه می‌کند و از این رهگذر به تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌های یافته‌شده می‌پردازد. دو مکتب شناخته‌شده‌تر این دانش یکی مکتب فرانسوی ادبیات تطبیقی است و دیگری آمریکایی. در مکتب فرانسوی تأثیر و تأثر تاریخی و اختلاف زبانی در مقایسه میان آثار اصل است و در مکتب آمریکایی بسترهای فرهنگی آفرینش آثار ادبی و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای ادبیات و سایر هنرها و دانش‌ها مبنا قرار می‌گیرد.

یکی از حوزه‌های مهم پژوهشی در نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی، بررسی جریان‌های ادبی و فکری است که از ادبیات یک ملت وارد ادبیات ملتی دیگر می‌شود. یکی از این جریان‌های ادبی بلاغت است. بلاغت را می‌توان یکی از عوامل اصلی پیدایش متن ادبی دانست. بلاغت است که در سطح فرم و محتوا زبان اثر ادبی را خیال‌انگیز و تأمل‌برانگیز می‌سازد.

در میان ادبیات ملل جهان، هنگامی که سخن از ادبیات عربی و فارسی به میان می‌آید، درهم‌تنیدگی این دو ادبیات تا حدی است که گاه در قالب شعری ملمع در ادبیات فارسی شاهد بروز گزاره‌های مستقیم ادبی عربی هستیم و یا کاربست آیات و احادیث و امثال و ایبات عربی در آثار فارسی، سنت و سبکی شناخته شده است که از آغاز ادب فارسی پس از اسلام تاکنون استمرار یافته است. از جمله حوزه‌های مشترک میان ادبیات عربی و فارسی حوزه بلاغت است؛ گستردگی و ژرفای روابط میان بلاغت عربی و فارسی به گونه‌ای است که شاهد اصطلاحات و رویکردهای مشابه در بلاغت فارسی برگرفته از بلاغت عربی هستیم و البته در بخش‌هایی نیز نوآوری‌ها و نگاه‌های متفاوتی از سوی نظریه‌پردازان بلاغت فارسی طرح شده است.

یکی از موضوعات مهمی که در بلاغت عربی و تبع آن در بلاغت فارسی مطرح شده است، موضوع انسجام متن است که به دلیل اهمیت این موضوع در تحلیل قرآن مجید در جایگاه منبع الهام‌آفرین بلاغت عربی، از همان سده‌های نخستین مورد توجه و قلم‌فرسایی نظریه‌پردازان بوده است. نظریه انسجام در آثار بلاغی عرب پس از طی جریانی وارد آثار نظری بلاغت فارسی شده است و ضمن تأثیرگذاری بر آن، بر اساس آثار شعری ادبیات فارسی تحولات و دگرگونی‌هایی داشته است که در این جستار به آن خواهیم پرداخت. هم‌چنین در حال حاضر در دانش زبان‌شناسی شاهد کاربرد اصطلاح انسجام هستیم و گذری به این مسأله نیز خواهیم داشت که مفهوم جدید انسجام تا چه میزان به مفهوم آن در سنت بلاغت عربی و فارسی نزدیک است. از این رو سه پرسش اصلی این پژوهش عبارت است از:

- ۱- ادوار مفهوم انسجام در بلاغت عربی و فارسی را به چند مرحله می‌توان تقسیم کرد؟
- ۲- مفهوم انسجام در بلاغت فارسی چه تحولات و دگرگونی‌هایی نسبت به بلاغت عربی داشته است؟
- ۳- انسجام در مفهوم امروزی آن چه شباهت‌هایی با مفهوم آن در سنت بلاغت عربی و فارسی دارد؟

بر این اساس روش تحقیق در این پژوهش بر پایه مبانی نظریه فرانسوی است. نخست دو اصل روشن تفاوت زبانی و تأثیرپذیری بلاغت فارسی از بلاغت عربی به عنوان پایه تحقیق لحاظ می‌شود و سپس سیر تاریخی انسجام را در آثار مهم بلاغت عربی و پس از آن فارسی بررسی می‌کنیم و ضمن ارائه دوره‌بندی‌ای نو از انسجام در بلاغت عربی و فارسی، تحولاتی را که در ادبیات فارسی با آن روبه‌رو گشته است، تبیین خواهیم کرد و در این میان به مقایسه مفهوم امروزی انسجام با مفهوم سنتی آن خواهیم پرداخت.

پیرامون پیشینه این تحقیق تاکنون پژوهش‌های متعددی در قالب کتاب؛ همچون *زبان، بافت و متن* اثر هالیدی و حسن، *مبانی زبان‌شناسی متن* به قلم پرویز البرزی و مقالاتی مانند «انسجام متنی مقالات شمس تبریزی» (مدرسی و مخبر، ۱۳۹۱، ش ۱: ۴۵-۷۲)، «نقش عوامل ربط زمانی در انسجام متن» (غلامحسین‌زاده و نوروزی، ۱۳۸۸، ش ۱۹: ۹۷-۱۲۱)، «انسجام متنی ابزاری برای شناخت سبک‌های ادبیات فارسی» (احمدی و استواری، ۱۳۹۰، ش ۳: ۷-۲۰)، «نظریه انسجام و هماهنگی انسجامی و کاربست آن در یک داستان کمینه فارسی» (سارلی و ایشانی، ۱۳۹۰، ش ۲: ۵۱-۷۷)، «تحلیل انسجام و پیوستگی در غزلی از حافظ» (پورنامداریان و ایشانی، ۱۳۸۹، ش ۶۷: ۳۳-۴۷) و پایان‌نامه‌ای مانند *مقدمه‌ای بر زبان‌شناسی متن* (ترجمه حبیب‌الله سعیدی، ۱۳۹۰، دانشگاه فردوسی مشهد) درباره انسجام به نگارش در آمده است، اما در تمامی آنها انسجام مدنظر و انواع آن، همان مفهوم انسجام در کتب زبان‌شناسی غربی و تقسیم‌بندی کولریج (Coleridge) است که بر اساس آن به بررسی و کاوش در متون مختلف روی آورده‌اند و اصولاً نوآوری و خلاقیتی در این آثار به چشم نمی‌خورد. در این میان شاید تنها مقاله «زبان‌شناسی متن و الگوی انسجام در آرای نحوی، بلاغی و نقدی عربی قدیم» (نظری و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۳-۱۱۲) باشد که تا حدود زیادی سعی در اثبات ریشه برخی مباحث نوین زبان‌شناسی در کتب بلاغی قدیم عرب دارد و سخن را بدانجا می‌رساند که «شاید از انصاف به دور نباشد که از بلاغت به عنوان خاستگاه زبان‌شناسی نام برده شود.» (همان: ۸۴) خوانش این مقاله و دیدگاه انتقادی آن، نویسندگان این نوشتار را به مطالعه تطبیقی و تحقیق و تفحص بیشتر در این زمینه ترغیب نمود، زیرا در مقاله فوق اگرچه با نگاهی تازه و تفکری انتقادی روبه‌رو هستیم، اما در بررسی سیر تاریخی این مفهوم -انسجام- موشکافی و دقت چندانی مشهود نیست. به

گونه‌ای که توجه نویسندگان غالباً به بررسی انسجام در نحو و دستور عربی معطوف بوده و از کتب بلاغی فارسی که بعضاً دارای مطالب بدیع و جالب توجهی در این زمینه می‌باشند، غفلت شده است. همچنین اخیراً سیدی با انتشار کتاب *نظریه متن در تمدن اسلامی (ادی سهم مسلمانان)* فصلی از کتاب خود را به مفهوم انسجام در بلاغت عربی و پس از آن قرآن اختصاص داده است. از برخی مطالب و نقل قول‌های این کتاب نیز در این جستار بهره برده‌ایم و در این میان برخی از منابع تاریخی این کتاب مورد استناد ما در این پژوهش بوده است؛ هرچند مسأله و رویکرد پژوهشی این مقاله با اهداف کتاب مذکور متفاوت است؛ بنابراین، می‌توان گفت در این پژوهش برای نخستین بار از منظر نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی به جریان انتقال مفهوم انسجام از بلاغت عربی به فارسی خواهیم پرداخت و در این راستا به جریان ورود مفهوم انسجام در مفهوم امروزی آن در حوزه دانش بلاغت نوین اشاره خواهد شد.

۲. نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی و انسجام

نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی، نخستین نظریه مدون ادبیات تطبیقی است که بر پایه تأثیر و تأثر تاریخی و اختلاف زبانی شکل گرفته است. برای این نظریه، حوزه‌های پژوهشی متنوعی قابل تعریف است که یکی از آن‌ها تأثیر جریان‌ها و عناصر بلاغی یک ادبیات بر ادبیات ملتی دیگر است.

در میان ادبیات ملل گوناگون رابطه ادبیات عربی و فارسی به گونه‌ای است که امکان گسست آن دو از یک‌دیگر نیست و نادیده انگاشتن هر یک به نوعی نقص و یا خطای در فهم متن ادبی منجر خواهد شد. انبوه معرّبات در زبان شعری عربی و مفاهیم و تصاویر از دربار ایران پیش از اسلام در آثار ادبیات عربی و قالب‌های ادبی همچون مّلمع و یا آرایه‌هایی چون اقتباس و حل و نقل قول‌های مستقیم فراوان از آثار ادبیات عرب در ادبیات فارسی مؤید این سخن است و البته تأثیرپذیری ادبیات فارسی از زبان و ادبیات عربی به مراتب گسترده‌تر و ژرف‌تر بوده است که دلیل اصلی آن به زبان عربی قرآن و تأثیرگذاری بی‌مانند این کتاب بر ادب فارسی بازمی‌گردد.

در این راستا حوزه بلاغت عربی نیز تأثیرگذاری تکوینی و بنیادین بر بلاغت فارسی داشته است. به گونه‌ای که آثار نخستین بلاغت فارسی همچون ترجمان البلاغه اثر محمدبن عمر رادویانی (قرن پنجم)، حدائق السحر فی دقائق الشعر اثر رشیدالدین وطواط (قرن ششم) و المعجم فی معاییر اشعار العجم اثر شمس قیس رازی (قرن هفتم) در ادامه بلاغت عربی شکل گرفت؛ هرچند با مرور زمان بلاغت فارسی از رویکرد ترجمه‌محور از بلاغت عربی به رویکرد تألیف‌محور تکامل یافت.

از جمله اصطلاحات و مفاهیمی که در بلاغت عربی شکل گرفت انسجام است که آن به دلیل جایگاه بنیادین آن در قرآن و خوانش آن بوده است. بررسی سیر تاریخی انسجام در بلاغت عربی

و استمرار و تحول آن در بلاغت فارسی در حوزه نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی قرار می گیرد؛ چراکه دو اصل تأثیرپذیری تاریخی بلاغت فارسی از عربی و تفاوت زبانی میان دو ادبیات از بدیهیات به شمار می آید.

۳. سیر تاریخی انسجام در بلاغت عربی

ادوار تاریخی بلاغت عربی را می توانیم به ۳ دوره تقسیم بندی کنیم: ۱- قرن اول تا سوم هجری، دوره پیدایش؛ ۲- قرن پنج و ششم هجری، دوره شکوفایی؛ ۳- قرن ششم به بعد، دوره افول.^۱ در دوره نخست نشانی از لفظ انسجام به چشم نمی خورد. در قرن سوم هجری نیز علی رغم پیدایش موج نوی از تحقیقات گسترده پیرامون اثبات اعجاز کلام الهی در آناری؛ همچون مجاز القرآن، معانی القرآن، الکامل و تأویل مشکل القرآن، جستجو جهت یافتن ردپایی از انسجام بی سرانجام خواهد بود. در مهمترین کتاب بلاغی این دوره، یعنی البدیع ابن معتر نیز نشانی از انسجام نیست، اما این به معنای بی توجهی عالمان بلاغت به مفهوم انسجام نمی باشد. در آناری همچون رساله النکت فی اعجاز القرآن رمانی در بخش آخر از تقسیمات دهگانه بلاغت، ذیل مفهوم «حسن بیان» مطالبی بیان گردیده که بی شباهت به بحث «تلایم» در باب چهارم کتاب او نیست. تلایم از نظر او ویژگی های سخنی است که در اسلوب خویش دارای تألیف زیبا و تعبیر استوار و نیکویی و صفای لفظ و حسن تقسیم باشد. (۱۹۷۶: ۳۵۱) باقلانی نیز در اعجاز القرآن در بخش سوم نظریه خود جهت بیان وجوه اعجاز کلام الهی و اثبات آن، نظم قرآن را توضیح می دهد که در حقیقت شرح و تفسیر سخنان جاحظ و رمانی است. (۱۹۵۴: ۳۸۳) اما اهمیت کار باقلانی در این است که «او نخستین کسی است که به شدت بر نظریه شناخت اعجاز قرآن از رهگذر وجوه بدیعی یا بلاغی تاخته است و زمینه را برای بررسی اسرار موجود در نظم قرآن فراهم کرده است.» (ضیف، ۱۳۸۳: ۱۵۱) پس از آنها قاضی عبدالجبار در اعجاز القرآن با تفسیری که از فصاحت ارایه می دهد، به معنای خاص نظم که در دوره بعد توسط جرجانی مطرح می شود، دست می یابد: «برتری کلام به واسطه انتخاب واژه ها و تقدم و تأخر جایگاه و نیز حرکات و اعراب آنها است و به واسطه همین ویژگی ها است که گوناگونی و تفاوت در سخنان پدید می آید. (۱۳۸۰: ۱۹۸) (۱) «بلاغت دانان مسلمان از اصطلاح انسجام استفاده نکرده اند؛ بلکه از اصطلاحاتی چون تناسب، ائتلاف، تألیف و غیره برای انسجام متن بهره می بردند. (سیدی، ۱۴۰۱: ۱۵۳)

۱. شوقی ضیف در کتاب تاریخ و تطور علوم بلاغی ۴ فصل اصلی کتاب خود را این گونه تقسیم بندی کرده است: ۱- پیدایش علوم بلاغت ۲- بررسی های روشمند ۳- درخشش تحقیقات بلاغی ۴- تعقید و جمود (ضیف، ۱۳۹۸).

اما برای نخستین بار محمد بن طباطبا (۳۲۲ ق) در *عیار الشعر* مباحثی نوینی را درباره انسجام مطرح کرد. از همان بخش‌های آغازین کتاب، دیدگاه نویسنده مبنی بر لزوم ذکر کلامی استوار و دارای سبک و سیاقی یکپارچه خودنمایی می‌کند. او در بحث از بایستگی‌های شعر، لفظ «محکم النسخ» را برای آن به کار می‌برد و می‌نویسد: «فمن الاشعار المحکمه المتقنه المستوفاه المعانی، الحسنه الرصف، السلسله الالفاظ التي قد خرجت خروج النثر سهوله و انتظاماً، فلا استکراه فی قوافیها و لا تکلف فی معانیها.» (۱۹۸۲: ۵۴) ابن طباطبا در این تعریف به ویژگی‌های لفظی و معنوی برای سرایش شعر محکم اشاره دارد و بر این باور است که «نیکوترین شعر، آن است که در آن از چنان انسجامی برخوردار باشد که آغاز و فرجام سخن، به شیوه‌ای که خواست شاعر بود، انتظام یافته باشد، آنگونه که اگر بیتی را مقدم بدارد، به مانند آن باشد که تألیف و انسجام رساله یا خطبه‌ای بهم بخورد و در آن خلل حاصل شود.» (ضیف، ۱۳۸۳: ۱۶۷) این دیدگاه ابن طباطبا از سوی معاصران و منتقدان پس از وی چندان مورد توجه قرار نگرفت، به گونه‌ای که در آثار مهم و ارزشمندی همچون *نقد الشعر* قدامه بن جعفر، *الصناعتین* ابوهلال عسگری، *العمده* ابن رشیق و *سرفصاحه* ابن سنان خفاجی ردپایی از این دیدگاه صاحب *عیار الشعر* به چشم نمی‌خورد:

«شگفتا که اصحاب نقد و بلاغت پس از ابن طباطبا دنباله این موضوع را نگرفتند و بلکه در این باب اتفاق نظر پیدا کردند که پیوستگی معنوی ابیات با یکدیگر عیب شمرده می‌شود. بدینگونه نظریه استقلال بیت عمومیت یافت و قصیده، ترکیبی شد از واحدهای مستقل و جدا از یکدیگر.» (همان: ۱۶۸)

با گام نهادن در دوره دوم بلاغت عرب، یعنی قرن پنجم و ششم هجری که اوج شکوفایی علوم بلاغی به شمار می‌رود، می‌توان به تعریف دقیق‌تر و مناسب‌تری از مفهوم انسجام دست یافت. یکی از مهمترین نظریه‌پردازان عرب در حوزه بلاغت در این دوره عبدالقاهر جرجانی است که اگرچه بیشتر آثار خود را در جهت اثبات جنبه‌های زیبایی‌شناختی کلام خداوند به نگارش در آورده، اما «می‌توان الگوی نقد ادبی شرق همراه با اصول زیبایی‌شناسی ادب عرب و به تبع آن ادب فارسی را از مکتوبات او استخراج کرد.» (مدرسی، ۱۳۹۰: ۲۷۰) کسی که تمامی بلاغیون و نظریه‌پردازان دوره‌های بعد تحت تأثیر آثار و اندیشه‌های او بوده و آنها را بدون تغییر یا با اندکی جرح و تعدیل وارد کتاب‌های خود کرده‌اند.

یکی از نظریات ارزشمند جرجانی در کتاب *دلائل الاعجاز* که پایه‌گذار بسیاری از مباحث نوین زبان‌شناسی هم می‌باشد (رک: محمد عباس، ۱۳۸۷: ۱۵-۳۳ و محمد مندور: ۱۹۷۲: ۳۳۴-۳۳۶)، دیدگاه او

پیرامون تناسب لفظ و معنی است. جدالی که پیوسته از روزگار جاحظ^۱ میان لفظ و معنی و برتری یکی بر دیگری برقرار بوده و صفحات بسیاری از آثار نویسندگان دوره های مختلف را به خود اختصاص داده است. تا پیش از روزگار عبدالقاهر جرجانی توجه بیشتر اندیشمندان عرب به سوی لفظ و اهمیت آن معطوف بود تا اینکه جرجانی در قرن پنجم بنیان این نظریه را در هم شکست^۲ و اعجاز قرآن را حاصل اسلوب و ساخت نحوی و چگونگی ترکیب آنها دانست و نام «نظم»^۳ را بر روی نظریه خود گذاشت: «آگاه باش که نظم چیری نیست جز آنکه کلام خویش را به گونه ای بیاوری که مطابق با مقتضای دانش نحو باشد و در تألیف سخن به قوانین و اصول این دانش گردن نهی و شیوه های آن را بشناسی و از آنها تجاوز نکنی...» (دلایل اعجاز: ۶۳). او بر این باور بود که واژه ها به خودی خود دارای ارزش نیستند بلکه «به واسطه تناسب و ملایمات معنای لفظ با معانی واژه های همجوار و امثال آن حاصل می آید.» (همان: ۳۸) این نظریه اگرچه بعدها تکامل بیشتری یافت اما منحصر کردن مفهوم نظم در اغراض نحوی تا مدت های مدیدی، پیامدهایی را برای بلاغت اسلامی در برداشت که «مهمترین این پیامدها متنی شدن بلاغت و نادیده گرفتن تأثیر موسیقایی یک سخن است. عملی که با شخصی سازی ادراک نظم و انتقال فرآیند نظم از سطح آوایی به سطح نحوی و معناشناختی زبان به از میان رفتن گستردگی بیش از حد آن انجامید.» (عمارتی مقدم، ۱۳۹۱: ۱۵۴)

یکی از بزرگترین میراث داران جرجانی، جارالله زمخشری صاحب تفسیر *الکشاف* است. او به واسطه زبردستی در فن شعر و توانمندی و دقت نظر خویش توانست با خوانش آثار جرجانی تبخّر و استادی بی نظیری بیابد و از آنها در تأیید اعجاز بلاغی قرآن و کشف اسرار و معانی نهفته در آن بهره فراوان ببرد. او در تفسیر آیات قرآن بیش از هر چیز به بیان نظم و اسلوب آنها توجه داشت. اسلوبی که سبب پیوند و خویشاوندی عباراتی می شود که گویی هر یک بر دیگری تأکید دارد و بدون حرف عطف دست در گردن یکدیگر دارند. (برای نمونه رک ج ۱: ۹۲)

۱. در بیان اهمیت لفظ و بی ارزشی معنا از دید جاحظ همین بس که در *الحيوان* می نویسد: «معانی در میان راه ریخته اند و عرب و عجم و روستایی و بدوی آنها را می شناسند. مهم استواری وزن و برگزیدگی و سهولت ادا و طراوت، در عین سلامت و نیکویی سبک است و شعر تنها نوعی ریخته گری و گونه ای نقاشی است.» (الحيوان، ج ۳: ۱۳۱)

۲. همان طور که در متن مقاله گفته شد، پیش از جرجانی، قاضی عبدالجبار تعریف دقیقی از مفهوم «نظم» ارایه می دهد و عبدالقاهر در این زمینه وامدار او است. هرچند در *دلایل اعجاز* اشاره ای به این مسأله نشده است. (ضیف، ۱۳۸۳: ۲۱۴-۲۱۵)

۳. واضع اصطلاح نظم، جاحظ می باشد که معتقد است «آنچه ما را به صدق و حقانیت قرآن کریم هدایت می کند، نظم بدیع آنست؛ یعنی آن چیزی که بندگان از آوردن همانند آن ناتوانند.» (الحيوان، ج ۴: ۹۰) اما مفهومی که او از نظم در ذهن دارد با آنچه بعدها عبدالجبار ذیل مفهوم فصاحت و جرجانی با عنوان نظم مطرح می سازند، متفاوت است.

دوره سوم بلاغت عرب، عصر تقلید، تکرار و حاشیه‌نویسی است. هرچند در آثار این دوره بیشتر اصطلاحات علوم بلاغی با نوعی تکرار و بازگویی مطالب دوره پیشین همراه است؛ اما در زمینه انسجام شاهد نوآوری‌هایی در تعریف و تقسیم‌بندی آن هستیم.

در آثار نامدار این دوره همانند نه‌ایه/الایجاز فخر رازی، مفتاح‌العلوم سکاکی، مثل‌السایر ابن اثیر، الطراز یحیی بن حمزه علوی و الایضاح خطیب قزوینی به شیوه رایج قرن هفتم با تکرار، تقلید و شرح اندیشه‌ها و دیدگاه‌های عالمان دهه‌های پیشین رو به رو هستیم. اما برای نخستین بار می‌توان اصطلاح «انسجام» را با مفهومی متفاوت از دوره‌های قبل در کتاب نقد/الشعر اسامه بن منقذ (۵۸۴هـ) مشاهده کرد. او با ذکر نام انسجام در تعریف آن می‌نویسد: «اعلم ان الانسجام ان یأتی کلام المتکلم شعراً من غیر ان یقصد الیه و هو یدل علی فور الطبع و الغریزه» و سپس بیتی از ابن هرمه را به عنوان شاهد ذکر می‌کند:

بالله ربک، ان دخلت فقل له هذا ابن هرمه واقف بالباب

او با بیان این تعریف، انسجام را همان بدیهه‌گویی می‌داند، بدان معنا که سخنور بدون قصد قبلی سخنی بر زبان جاری کند که موزون باشد و این عمل نشان از جوشش طبع و غریزه بالای او در شاعری دارد. (بی‌تا: ۱۳۱)

ابن ابی اصبع مصری در دو کتاب خویش؛ تحریر/التحבیر و بدیع/القرآن لفظ انسجام را به معنای سخنی آورده است که روان، بی‌تکلف و عاری از صنایع بدیعی و تصنع باشد، به گونه‌ای که در دل‌ها و جان‌ها نفوذ کند و غالباً خود به خود و بدون تعمد در کلام تحقق یابد. از این رو در بدیع/القرآن برای انسجام دو گونه قائل است: ۱- آنکه بدون قصد صنعتگری همراه با صنایع بدیعی بیاید. ۲- آنکه عاری از صنایع بدیعی باشد. وی برای هر دو قسم، نمونه‌هایی از قرآن کریم شاهد می‌آورد و می‌گوید بیشتر آیات قرآن از نوع دوم می‌باشند. (۱۳۶۸: ۲۴۷) در معجم‌المصطلحات بلاغیه و تطورها به نقل از ابن ابی اصبع می‌گوید: انسجام دارای دو ویژگی سادگی در سبک و جذابیت در لفظ نیز هست به گونه‌ای که چه‌گونه‌ی منشور آن و چه موزون آن چنان در مخاطبان تأثیرگذار است که کلامی جابگزین برای آن متصور نیست. (مطلوب، ۱۲۰۰۶: ۳۳۰) به این ترتیب آنچه از دیدگاه ابن ابی اصبع برای شکل‌گیری انسجام ضروری به نظر می‌رسد، کلامی فاقد صنایع بدیعی و غالباً غیرعامدانه است که بی‌شبهت به تعریف ابن منقذ در باب انسجام - من غیر ان یقصد الیه - نمی‌باشد. این تعریف ابن ابی اصبع مورد توجه بلاغیون دیگر قرار گرفت و در بلاغت فارسی - که بعداً به آن اشاره خواهد شد - نیز طرفدارانی پیدا کرد.

یکی از مقلدان ابن ابی اصبع، ابن حجه حموی است که در کتاب خزانه‌الادب و غایه‌الارب به بیان مفهوم انسجام پرداخته است. او نیز خالی بودن کلام از تعقید، سهولت ترکیب و شیرینی الفاظ را که به آسانی آب جریان می‌یابد، به عنوان مفهوم انسجام ارایه می‌دهد و بر این باور است که

قلب تمامی انسان ها به این شیوه آگاهی دارد- اشاره به کاربرد غیرعمدی انسجام- و در پایان نوشتار خود، به تعریف ابن منقذ و ابن ابی اصبع مبنی بر خالی بودن کلام از تصنع و انواع صنایع بدیعی و کاربرد آن بدون قصد قبلی اشاره دارد. (حموی، ۱۹۹۱: ۴۱۷)

او انسجام را به دو نوع انسجام در نثر و شعر تقسیم بندی می کند. انسجام در نثر شامل همان تعریف کلی انسجام می شود که به باور او بهترین و بیشترین نمونه های آن در قرآن کریم قابل مشاهده است. در تعریف انسجام در شعر نیز تنها به سهولت و روانی کلام اشاره دارد و سخن سرایان عرب را پادشاه این شیوه برمی شمارد. (همان: ۴۲۱)

یکی دیگر از آثار این دوره *انوارالرّیعی فی انواع البدیع* نوشته سید علی بن معصوم المدنی است که بحث او پیرامون انسجام تنها گردآوری تمام نظریات پیشینیان از دوره های قبل تا روزگار خویش است: «الانسجام فی اللغة: الانصباب و فی اصطلاح ان یكون الکلام عذب الالفاظ، سهل التركيب، حسن السبك، خالياً من التكلف و العقاده، یکاد یسیل من رفته و ینحدر انحدار الماء فی انسجامه. لا یتکلف فیه بشیء من انواع البدیع الا ما جاء عفواً من غیر قصد.» (۱۳۸۹هـ: ۵) او حتی انواع انسجام در نثر و شعر ابن ابی اصبع را نیز در تعریف خود گنجانده و همانند او انسجام در شعر را ویژه کلام عرب می داند که از عصر جاهلیت پدید آمده و تا کنون ادامه دارد و برای آن نمونه های فراوانی را ذکر می کند. هر چند مطلوب همین دیدگاه را به ابن الجوزی و حموی و سیوطی نیز نسبت می دهد و از ابن ابی اصبع شعری از ابی تمام می آورد:

إن شئت ألا تری صبراً لمصطبر فأنظر علی أی حال أصبح الطللُ

و نیز:

نقل فؤادک حیث شئت من الهوی ما الحبُّ إلا للحبيب الأول

(مطلوب، ۲۰۰۶: ۳۳۰)

در کتاب های متأخرتر بلاغت عربی از جمله *جوهرالبلاغه* لفظ انسجام با سهولت برابر دانسته شده و در تعریف آن آمده است: «هو سلامة الالفاظ و سهوله المعانی مع جذالتها و تناسبهما» (الهاشمی، بی تا: ۳۶۰) این مفهوم انسجام از دید الهاشمی بر خلاف بسیاری از نظریه پردازان این دوره که تنها به لفظ و تناسب نحوی آنها می پردازند، به نظریه ابن طباطبا که بیشتر به آن اشاره شد، شباهت دارد. هرچند که تعریف ابن طباطبا دقیق تر و با شاخص ها و ویژگی های بیشتری همراه است.

بنابراین همانگونه که مشاهده می شود در بلاغت عربی در دوره نخست افرادی چون ابن طباطبا از در ذیل اصطلاحاتی چون تلائم و تفویف مفاهیمی چون سبک و سیاق یک پارچه و منسجم کلام سخن می گویند اما شاهد وضع اصطلاحی با نام انسجام نیستیم. در دوره دوم نیز جرجانی اصطلاحی با نام نظم را به کار می برد و اهمیت ساخت نحوی و اسلوب و ترکیب سخن را در

یک پارچگی متن تبیین می‌سازد. در دوره سوم برای نخستین بار ابن منقذ اصطلاح انسجام را وارد دانش بلاغت عرب می‌کند اما آن را در مفهوم بدیهه‌گویی و سخن روان و به دور از تکلف و پیچیدگی به کار می‌بندد همین مفهوم انسجام در آثار پس از ابن منقذ در بلاغت عربی تکرار می‌شود.

۴. سیر تاریخی انسجام در بلاغت فارسی

همان‌طور که ذکر شد بلاغت فارسی در ادامه بلاغت عربی تعریف و گسترش یافته است و شواهد تاریخی و متنی زیادی درباره این تأثیرپذیری در آثار بلاغیون فارسی مشاهده می‌شود؛ به عنوان مثال محمدبن عمر رادویانی، صاحب نخستین کتاب بلاغی برجای مانده به زبان پارسی در قرن پنجم هجری آشکارا این موضوع را مطرح می‌کند و خود را وامدار «اجناس بلاغت تازی» می‌داند و به کتاب محاسن الکلام به عنوان منبع اصلی نگارش ترجمان البلاغه خود اشاره دارد. (رک: رادویانی، ۱۳۶۲: ۴). بنابراین تأثیرپذیری بلاغت فارسی از عربی به صورت دقیق و کامل در ذیل نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی جای می‌گیرد و در این بخش جریان پیدایش و گسترش اصطلاح انسجام در بلاغت فارسی را تحت تأثیر بلاغت عربی بر اساس نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی پی می‌گیریم. در نخستین دوره از بلاغت فارسی که بیشتر جنبه تقلید و آمیختگی صنایع با یکدیگر به چشم می‌خورد و حدود چهار قرن به طول می‌انجامد، می‌توان نشانه‌هایی از اهمیت انسجام را در میان برخی از آثار بلاغیون پیدا نمود. در کتاب ترجمان البلاغه نامی از انسجام برده نشده است، اما نویسنده در فصل ۷۱ ذیل عنوان «تلاءم» مباحثی را مطرح نموده است که بسیار به نظریه ابن طباطبا شباهت دارد: «و یکی از جمله بلاغت آن است کی شاعر بیت‌های قصیده متلایم گوید، یعنی کی یک دسته و هموار گوید و چنان کند کی میان بیت و بیت تفاوت بسیار نبود به عذوبت و صفت.» و سپس شعر عنصری را به عنوان بهترین نمونه «شعر پاک بی تفاوت» معرفی می‌کند. (۱۳۶۲: ۱۳۳) بنابراین اولین نشانه‌ها از مفهوم انسجام در بلاغت فارسی در ذیل اصطلاح تلاءم تعریف می‌شود که آن نیز تحت تأثیر تعریف ابن طباطبا بوده است.

صاحب حدیق/السحر نیز نامی از انسجام به میان نیاورده و در تعریف شعر متلایم تنها به روانی و آسانی بیان شعر اشاره کرده است. (وطواط، بی تا: ۸۷) همان تعریفی که بلاغیون عرب در دوره اول آن را در ذیل همان اصطلاح تلایم تعریف کرده‌اند. شمس قیس رازی در باب ششم المعجم فی معاییر اشعار العجم در ذکر محاسن شعر ذیل عنوانی جدید - تفویف - که تاکنون تنها بلاغیون عرب به آن اشاره داشته‌اند، به بیان دیدگاه‌های خود می‌پردازد که بی شباهت به مبحث مد نظر ما نیست. تعریفی که او از «تفویف» ارایه می‌دهد، در حقیقت برگردان عربی آن است. اما نکته مهم ادامه سخن اوست که رنگ و بوی مفهوم انسجام را به خود گرفته است: «... جمله قصیده یک

طرز و یک شیوه بوذ و عبارت کاه بلند و کاه پست نشود و معانی کاه متسق و کاه مضطرب نکردد و مجاورت الفاظ و لیاقت آن به یکدیگر مرعی باشد...» (قیس رازی، ۱۳۲۷: ۲۲۹) او در این چند سطر به انسجام لفظی ابیات قصیده اشاره دارد و انسجام معنایی را که بعدها در مباحث ادبی نام «محور عمودی» به خود گرفت، همانند بسیاری از بلاغیون عرب و فارسی رد می کند و می نویسد: «هر بیت در لفظ و معنی به نفس خود قایم بود و جز از روی معانی و تنسیق کلام به دیگری محتاج و بر آن موقوف نباشد.» (همان)

تاج الحلاوی صاحب *دقایق الشعر* نیز از انسجام سخنی به میان نیاورده اما ذیل مبحث تفویف سخنان قیس رازی را بدون هیچ کم و کاستی تکرار کرده است. (رک ۱۳۴۱: ۲)

در باب نخست *بدایع الافکار فی صنایع الاشعار* نیز تنها به نقل سخنان نویسندگان این دوره و تکرار آنها اکتفا گردیده است و نویسنده تفویف را «صنایع مرغوب و بدایع مطلوب» می داند که سخن بلیغان و فصیحان نباید از آن عاری باشد. (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۸۴) در سده اخیر شمس العلماء در کتاب *ابدع/بدایع* که برخی آن را مفصل ترین کتاب بدیعی دانسته اند و یکی از شاخصه های بارز آن کثرت صنایع و اصطلاحات بدیعی است، شاهد کاربرد لفظ انسجام را هستیم؛ اما او در تعریف راه بلاغیون عرب خصوصاً ابن منقذ را در پیش گرفته و تمامی نمونه های خود را از دواوین شعرای عرب برگزیده است. (۱۳۲۸: ۸۱) او انسجام را در شعر به ویژه غزل سرآمد همه صنایع می داند و می نویسد: «گفته اند از علامات انسجام در شعر آن است که تمام کلمات لازم و در موقع خویش باشند که اگر ادای مراد را به کلام منثور نمایند همان عده کلمات لازم و همان ترتیب مرعی باشد.»

آخر نگهی به سوی ما کن، دردی به تفقدی دوا کن

بسیار خلاف وعده کردی، آخر به غلط یکی وفا کن

(سعدی) (همان: ۸۳)

این باور شمس العلماء که البته آن را از دیگران نقل قول کرده است، تاحدودی به مفهوم انسجام واژگانی نزدیکی دارد. در دیگر کتاب های متأخر حوزه بلاغت فارسی نیز هر گاه سخن از انسجام در کلام و سخن منسجم در میان می آید همان راه سنت بلاغت عربی را در پیش می گیرند و شاهد نوآوری در تعریف و مثال نیستیم. هر چند در همین آثار هم هر گاه سخن از صنایع بلاغی چون تفویف به میان می آید در همان مفهوم عربی معنای انسجام در معنای امروزی را به ذهن متبادر می سازد. از جمله در کتاب *معانی بیان غلامحسین آهنی* نیز در ذیل اصطلاح تفویف بیان کرده است: «در کلام معانی متالیم و جمل مستوی المقادیر یا متقارب المقادیر آورده شود.» (۱۳۶۰: ۱۸۷)

محمودرضا دایی جواد نیز در *علم بدیع در زبان فارسی*، انسجام را صنعتی بدیعی می داند و از آن به «روانی و لطافت کلام» یاد می کند. (۱۳۳۵: ۲۴) صاحب *زیب سخن* نیز نامی از انسجام در کتاب خود نیاورده اما در بخش محسنات بدیعی ذیل عنوان «ابداع» همان مفهوم انسجام مطرح در آثار

ابن ابی اصبغ را تکرار می‌کند و «سلامت اختراع» یا «حسن اختراع» را نام دیگر این صنعت می‌داند؛ زیرا شاعر باید معانی تازه بسازد که نزد ذوق سلیم مطبوع آید. (نشاط، ۱۳۴۲: ۲۵۳-۲۵۴)

جلال‌الدین همایی در *صناعات ادبی* ذیل مبحث «شیوایی سخن» و همچنین در بخش «مصطلحات ادبی» کلامی را که روان و مطبوع و به دور از پیچیدگی باشد، منسجم می‌خواند و آفت سخن منسجم را تعسف و دشواری می‌داند. (۱۳۶۱: ۴۰۴ و ۳۶) به بیان دیگر سلاست و انسجام از دیدگاه همایی مرادف یکدیگرند.

محمد فشارکی نیز در نقد بدیع نامی از انسجام به میان نیاورده، بلکه ذیل عنوان تفویف مطالبی را بازگو کرده و همانند بسیاری از عالمان بلاغت بر این باور است که «تفویف صنعتی مستقل به شمار نمی‌رود بلکه حاصل فصاحت و بلاغت و نتیجه رعایت اصول و موازین ادبی است.» (۱۳۸۵: ۱۴۹) در *هنجار گفتار* نیز اگرچه نام انسجام ذیل صنایع بدیعی آورده شده، اما مطلب تازه و قابل توجهی دیده نمی‌شود. (تقوی، ۱۳۶۳: ۳۰۸) *عروسان سخن* نیز در بخش «اصطلاحات نقد ادبی مطرح در بدیع» حسن بیان را که نخستین بار جاحظ در کتاب *البیان و التبیین* با نام «بیان» ذکر کرد، همان مفهوم تفویف در دوره‌های بعد می‌داند. (اسفندیارپور، ۱۳۸۸: ۲۹۶)

به این ترتیب همانگونه که مشاهده می‌شود در کتاب‌های بلاغی فارسی تحت تأثیر دوره اول و دوم بلاغت عربی اصطلاحاتی چون تالیم و تفویف وارد دانش بلاغت فارسی می‌شود اما با رویکردی ترجمه محور مباحث مرتبط به سیاق و اسلوب کلام تحت تعاریف این دو اصطلاح به فارسی ترجمه می‌شود و در این میان شاهد مثال‌های از شعر فارسی هستیم اما با ورود اصطلاح انسجام در دوره سوم بلاغت عربی این اصطلاح نیز در همان مفهوم مورد ابن منقذ وارد آثار بلاغت فارسی می‌شود و نمونه‌های از شعر فارسی همراه می‌شود.

۵. تحول معنایی انسجام و انواع آن در کتب بلاغی

بر اساس سیر تحول انسجام در آثار بلاغت عربی و به تبع فارسی می‌توان حوزه‌های معنایی ذیل را برای انسجام برشمرد:

۵-۱. دستور زبان (انسجام دستوری)

این نوع از انسجام در بلاغت عرب با نظریه قاضی عبدالجبار به قرن سوم هجری باز می‌گردد، با عناوینی همچون «نظم» و «ترکیب اجزای کلام» خودنمایی می‌کند. در این مسیر سخنان قاضی عبدالجبار^۱ در تعریف فصاحت و نظریه نظم جرجانی انسجام را به معنای حقیقی خود نزدیکتر می‌کند.

۵-۲. علم معانی (انسجام = فصاحت: انسجام بلاغی)

فصاحت در لغت به معنای گشاده‌زبانی و روشن‌گویی و در اصطلاح علم بلاغت، شیوایی بیان و پاکیزگی سخن از پیچیدگی و دشواری لفظی است. (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۱۹۳) نگاهی دوباره به بخش سیر تاریخی انسجام آشکار می‌سازد که جدا از دیدگاه‌های برخی بلاغیون که انسجام را نزدیک به

معنای امروزی آن مطرح ساخته‌اند، بیشتر بلاغیون تعریفی از انسجام ارائه داده‌اند که دقیقاً هم-معنای فصاحت در علم معانی است.

مبحث «حسن بیان» در کتاب *البیان و التبیین* جاحظ و سپس در *النکت فی اعجاز القرآن* رمانی نخستین ردپای هم‌معنایی انسجام با فصاحت است که در دوره‌های بعد آشکارا توسط بلاغیونی چون ابن ابی اصبع مطرح گردید و مورد توجه برخی از عالمان بلاغت از جمله ابن حجه حموی و صاحب *جواهرالبلاغه* قرار گرفت. از دیدگاه این بلاغیون، راز نفوذ سخن در دل و جان مخاطب، روانی و شیوایی سخن و دوری آن از هرگونه پیچیدگی و تعقید است. بر خلاف کتاب‌های بلاغی عربی، برخی بلاغیون فارسی در تعریف انسجام- که گاه با نام‌های دیگری چون تلائم بیان شده- به این دیدگاه توجه و علاقه بیشتری نشان داده‌اند. نخستین بار رشید و طواط و سپس تهنوی تلائم را همان روانی و سهولت کلام معرفی نمودند و در دوره‌های بعد دائی جواد و همایی آشکارا با ذکر نام انسجام و ارائه تعریفی از آن، انسجام را با فصاحت برابر دانستند. خسرو فرشیدورد در کتاب *درباره ادبیات و نقد ادبی* با انتقاد از عدم توجه پژوهشگران و منتقدان به بیان مشابهت‌های انسجام و فصاحت می‌نویسد: «درباره انسجام که تعبیر دیگری است از فصاحت و مهمترین عامل زیبایی و آرایش سخن است به اندازه کافی بحث نشده و اصولاً از مشابهت و عینیت این دو سخنی نگفته‌اند.» (۱۳۶۳، ج ۲: ۳۸۹) این دیدگاه، بیانگر اعتقاد نویسنده مبنی بر یکسانی مفهوم انسجام و فصاحت است، اما نکته قابل تأمل چگونگی ایجاد زیبایی و آرایش سخن توسط این دو مفهوم است. عوامل آرایش و زیبایی کلام که همگان آن را با عنوان آرایه‌های ادبی می‌شناسند در علمی جداگانه-بدیع- مورد بحث قرار می‌گیرد که ما در بخش بعد به آن خواهیم پرداخت.

۵-۳. علم بدیع

انسجام در این بخش، چهره‌ای دوگانه دارد. گروهی انسجام را- البته گاه با نام‌های متعدد دیگر- صنعتی بدیعی دانسته و حتی نوع لفظی یا معنوی آن را نیز گوشزد نموده^۲ و آن را سرآمد همه صنایع دانسته‌اند.^۳ در مقابل گروهی دیگر نه تنها انسجام را صنعتی بدیعی نمی‌دانند بلکه بر این باورند که «رتبه بدیع و صنایع بدیعی بعد از احراز فصاحت و بلاغت است. آوردن صنعت بدیعی در سخنی که دارای فصاحت و بلاغت نباشد همچون آویختن قلاده در و گوهر بر گردن سگان بازاری و نقاشی کردن و به زیور آراستن عمارتی است که از پای‌بست ویران باشد.» (همایی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۴۰۵) بر این اساس مفهوم انسجام مطرح شده در کتب بلاغی در حقیقت تعریف بلاغت است نه آرایه‌ای ادبی.^۴

از میان نام‌هایی که در کتب بلاغی به جای لفظ انسجام مطرح شده و در حقیقت برگرفته از همان مفهوم «تفویف» در بلاغت عربی است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۵-۳-۱. تلائم

تلائم در لغت به معنای سازگاری و در اصطلاح، ذکر سخنان شیوا و روان به دور از هرگونه تنافر، تعقید و پیچیدگی است. این تعریف در بسیاری از کتب بلاغی ذیل مبحث «محسنات کلام» و با عنوان «سلاست» دیده می‌شود که در بخش سیر انسجام در بلاغت فارسی به آن اشاره شد.

۵-۳-۲. ابداع

ابداع یا «اختراع و سلامه الاختراع» از جمله صناعی است که پیرامون مفهوم آن اختلاف نظر وجود دارد. نگاهی به کتب بلاغی آشکار می‌سازد که ابداع در این آثار یا به معنای ذکر چندین صنعت بدیعی در کلام^۵ یا مدح ممدوح با صفت مشترک و هم‌نام او^۶ و یا خلق معنای نو به همراه الفاظ خوب و به دور از تکلف است. از میان این مفاهیم سه‌گانه، تعریف سوم که از حدائق السحر و طواط سرچشمه گرفته و در دقائق الشعر، بدایع الصنائع و مدارج البلاغه تکرار گردیده به مفهوم تلائم در قسمت قبل نزدیکی بیشتری دارد. حتی برخی بلاغیون همچون؛ هوشمند اسفندیارپور (ص ۲۹۶) یحیی کاردگر (ص ۲۹۳) و نصرالله تقوی (ص ۲۱۵)، اصطلاح «حسن بیان» را نیز – که بیان معانی مقصود به عبارتی بلیغ و به دور از ابهام و اشتباه است – تعریف ابداع و تفویف دانسته‌اند.

همانگونه که مشاهده می‌شود بیشتر این اسامی در برگرفته یک مفهوم – سهولت و روانی کلام – می‌باشند و علت این امر، تمرکز بر یکی از مصادیق «انسجام» و غفلت از جنبه‌های دیگر آن است. این امر تا به حدی است که برخی از بلاغیون بدیهه‌گویی و آوردن کلام بدون قصد قبلی و برخی دیگر هم‌وزنی و ذکر جملات قریب‌الوزن را در تعریف انسجام جای داده و آن را شرط اساسی انسجام سخن دانسته‌اند. این امر نه تنها سبب اختلاط انسجام با سایر آرایه‌های ادبی می‌گردد بلکه دامنه بررسی آن را به حوزه‌های مختلف ادبی همچون عروض و قافیه، علم معانی، بدیع و نقد ادبی می‌کشاند که حاصل آن، ناتوانی در درک درست مفهوم انسجام و عدم ارائه تعریفی دقیق از آن می‌شود.

۶. انسجام در مفهوم غربی آن

هر چند مفهوم انسجام را در آثار بلاغی دوره یونان می‌توان بازجست؛^۷ اما انسجام (Coherence) در مفهوم امروزی آن یکی از مفاهیم پر کاربرد در محافل زبان‌شناسی و ادبی است که ذهن را به سوی زبان‌شناسی نوین و نظریه هالیدی و حسن (Halliday & Hasan) سوق می‌دهد که به یاری عواملی؛ همچون ارجاع، حذف، جانشینی، ادات ربط و در سطوح مختلف آواشناسی، واژگانی،

دستوری و معناشناسی سبب ایجاد وحدت و ارتباط منطقی میان عناصر نوشتار می شود و در نهایت «متن» را می سازد.

زبان شناسی جدید به دو شاخه زبان شناسی ساخت گرای سوسوری و نقش گرای هالیدی و حسن تقسیم می شود. زبان شناسی ساختگرا بیشتر توجه خود را بر تحلیل ساختار جمله متمرکز می کند و بر این باور است که عناصر به ظاهر جدای زبان از طریق یک ساختار وحدت بخش انسجام می یابند، از این رو این عناصر معنادارند. (دوسوسور، ۱۳۸۹: ۷۰) اما در زبان شناسی نقش گرا علاوه بر قبول اصول ساخت گرای، بر نقش زبان و واحدهای ساختاری آن تاکید کرده و به وجود ساختی بزرگتر از ساخت جمله؛ یعنی «متن» نیز توجه دارد. (ساسانی، ۱۳۸۹: ۱۲۴) هالیدی بر این باور است که انسجام متن شامل تمام روابط معنایی است که به واسطه آن، هر قطعه از گفتار یا نوشتار می تواند به عنوان متن انجام وظیفه کند. از این رو، انسجام به کلیه روابطی اطلاق می شود که عناصری از یک جمله را به عناصری دیگر مرتبط می کند. (لطفی پور ساعدی، ۱۳۷۱: ۱۱۰) بر مبنای چنین طرحی، ابزارهای آفریننده انسجام متنی به سه^۸ دسته ابزارهای دستوری (ارجاع، جایگزینی و حذف)، ابزارهای پیوندی (حروف ربط) و ابزارهای واژگانی (تکرار و هم آیی) تقسیم می گردند. (رک هالیدی، ۲۰۰۲: ۶-۷)

از انسجام دستوری و مباحث مطرح شده در آن همچون؛ ضمیر و مرجع آن و حذف به قرینه لفظی^۹ که بگذریم، بی شک به ارتباط انسجام واژگانی و برخی آرایه های ادبی پی خواهیم برد. مبحث تکرار واژه، صنایع؛ واج آرای، تکرار کامل، جناس تام، تشابه الاطراف و ردالعجز الی الصدر را به خاطر می آورد و بخش هم آیی آرایه هایی چون؛ مراعات النظیر و لف و نشر را تداعی می کند. البته باید توجه نمود، صنایع مذکور در صورتی سبب انسجام می گردند که در محور عمودی و هم نشینی سخن بکار برده شوند تا کلام بیش از پیش رنگ و بوی پیوستگی به خود گیرد. در علم عروض و قافیه نیز بکارگیری ردیف در پایان ابیات، صنعت ردالقافیه و کاربرد ابیات موقوف المعانی خود دلیل و نشانه ای بر انسجام و پیوستگی کلام و محتوای آن است. چنان که ملاحظه می شود، انسجام در مفهوم غربی آن نزدیک است به تعاریفی که در ذیل اصطلاحاتی چون تلائم و تفویف و نظریه نظم جرجانی در بلاغت عربی و تبع فارسی به کار رفته است.

اما از زمانی که اصطلاح انسجام در مفهوم غربی آن وارد دانش بلاغت نو و زبان شناسی فارسی شد، شاهد آن هستیم که مؤلفان کتاب های بلاغی اصطلاح انسجام را در معنای سنت بلاغت عربی در آثار خود به کار نبستند چراکه اصلاح انسجام در ذهن و آثار منقدان ادبی و بلاغی در همان مفهوم غربی آن نقش بسته بود و ظاهراً برای عدم تداخل مفهومی، انسجام در همان معنای غربی اش به کار می رود.

۷. نتیجه

با بررسی اصطلاح انسجام در بلاغت عربی و فارسی می توان گفت که مفاهیم و تعاریف مرتبط با این اصطلاح از بلاغت عربی به فارسی در ذیل نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی قابل بررسی است؛ چراکه دو اصل تفاوت زبانی میان فارسی و عربی و تأثیرپذیری بلاغت فارسی از عربی آشکار و بدیهی به شمار می آید. بر این اساس در راستای پاسخ به پرسش نخست این پژوهش می توانیم

ادوار انسجام در بلاغت عربی را به دو دوره تقسیم کنیم: پیش و پس از اسامه بن منقذ. پیش از اسامه بن منقذ پاره‌ای از تعاریف انسجام در مفهوم غربی و امروزی آن در ذیل اصطلاحاتی چون تلائم و تفویف و نظریه نظم جرجانی مشاهده می‌شود؛ اما برای نخستین بار اسامه بن منقذ (۵۸۴ هـ) این اصطلاح را وارد دانش بلاغت عربی کرد و آن را در مفهوم بدیهه‌گویی به کار بست. همین مفهوم در ادوار بعدی بلاغت عربی برای این اصطلاح به کار می‌رود.

در راستای پاسخ به پرسش دوم نیز باید گفت اصطلاحاتی چون تلائم و تفویف و نظریه نظم از بلاغت عربی وارد بلاغت فارسی شد و در آثار بلاغی فارسی در همان معنای بلاغت عربی به کار رفت؛ هرچند شمس قیس رازی تا حدی تعاریف این اصطلاحات را بر اساس نمونه‌های شعر فارسی دقیق‌تر ساخت. اما با ورود اصطلاح انسجام در آثار بلاغت فارسی خصوصاً در سده اخیر شاهد همان تعریف اسامه بن منقذ از این اصطلاح در این دست آثار هستیم. با ترجمه و کاربست اصطلاح انسجام معادل Coherence انگلیسی در دانش زبان‌شناسی شاهد این هستیم که اصطلاح انسجام در تعریف بلاغی آن کاربردش را از دست می‌دهد و در همان تعریف زبان‌شناسی آن به کار می‌رود.

پاسخ به پرسش به سوم نیز این گونه خواهد بود که اساساً میان مفهوم انسجام در سنت بلاغت عربی و فارسی با مفهوم امروزی و غربی آن شباهتی مشاهده نمی‌شود. در دیدگاه غربی انسجام معادل همان وحدت در ساختار جملات و معنا به کار می‌رود که پایبندی به آن در نهایت به شکل‌گیری یک اسلوب واحد، یعنی متن می‌انجامد. وحدتی که با جابجایی هر یک از عناصر جمله، پیوستگی و معناداری آن از بین می‌رود و آنچه باقی می‌ماند چیزی جز جملات پراکنده و بی‌ربط نخواهد بود؛ اما در ادبیات و بلاغت عربی و پسین‌تر فارسی با مفهومی متفاوت از نوع غربی مواجه هستیم. در این آثار، انسجام در مفهوم بدیهه‌گویی به کار می‌رود. در این میان مفاهیم مرتبط به اصطلاحاتی هم‌چون تلائم، تفویف و نظریه نظم جرجانی به مفهوم انسجام در معنای غربی و امروزی آن نزدیک است.

پی‌نوشت

۱. قاضی عبدالجبار در اعجازالقران بر دیدگاه استاد خود ابوهاشم جیبی خرده می‌گیرد و می‌نویسد: «ابوالهاشم صورت ترکیبی کلام را در نظر نگرفته و حال آنکه این موضوع خود از مسائل اساسی بلاغت است و فصاحت تنها به لفظ و معنی ارتباط ندارد.» (۱۳۸۰: ۱۹۹)

۲. رک: الهاشمی، بی‌تا، ج ۲: ۳۶۰، المراغی، ۱۹۹۹: ۷۴

۳. شمس‌العلماء، ۱۳۲۸: ۸۱ / دایی جواد، ۱۳۳۵: ۲۴ / تقوی، ۱۳۶۳: ۳۰۸

۴. کاردگر، ۱۳۸۸: ۲۸۸

۵. رک: ابداع البدایع، دره نجفی، فنون بلاغت، نگاهی تازه به بدیع
۶. رک: حقایق الحقائق، ۱۳۴۱: ۱۲۵، بدایع الافکار، ۱۳۶۹:
۷. تلاش برای یافتن نشانه‌هایی از حضور مفهوم انسجام در ادبیات غرب، نیازمند دقت و بازنگری در متون باستانی یونان و رم است. لفظ (composition) که در آثار منتقدان دوره کلاسیک به چشم می‌خورد و به «نظم» یا «تألیف و ترکیب اجزای کلام» بازگردان شده، نمودی از مفهوم انسجام در این متون می‌باشد. (رک کوبین-تیلیان، ۱۹۲۰، فصل ۴، بخش ۲۲)
۸. البته هالیدی و حسن در سال ۱۹۸۵م در اثر مشترک دیگر خود به نام درآمدی بر دستور نقش‌ی عوامل انسجام‌بخش را به پنج دسته تقسیم نمودند و مبحث «ارتباط منطقی جملات» را به موارد قبل افزودند. (ذوقی، ۱۳۹۲: ۱۶۰)
۹. حذف یک پیوند درون‌متنی است و زمانی انسجام‌بخش است که عنصر پیش انگاشته در متن وجود داشته باشد و مرجع حذف پیش از خود آن، در متن ذکر شده باشد. (شعبانلو و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۷۱)

منابع:

- آهنی، غلامحسین (۱۳۶۰)، معانی بیان، چاپ دوم، تهران، بنیاد قرآن.
- ابن ابی اصبح (۱۳۶۸)، بدیع‌القرآن، ترجمه سید علی میرلوحی، مشهد، آستان قدس.
- ابن منقذ، اسامه (۱۹۸۷م)، البدیع فی نقد الشعر، تحقیق احمد احمد بدوی و حامد عبدالمجید، مصر: مطبعة مصطفى البابي الحلبي و اولاده.
- اسفندیارپور، هوشمند (۱۳۸۸)، عروسان سخن، چاپ سوم، تهران، فردوس.
- احمدی، علیرضا و اصلان استواری (۱۳۹۰)، «انسجام متنی ابزاری زبان‌شناسی برای شناخت سبک‌های ادبیات فارسی»، مطالعات زبانی و بلاغی، شماره ۳، ص ۷-۲۰.
- باقلانی، محمدبن طیب (۱۹۵۴)، اعجاز القرآن، تحقیق احمد صقر، قاهره، دارالمعارف.
- تاج‌الحلوی، علی‌بن محمد (۱۳۴۱)، دقایق الشعر، تصحیح محمدکاظم امام، تهران، دانشگاه تهران.
- تقوی، نصرالله (۱۳۶۳)، هنجار گفتار، چاپ دوم، فرهنگسرای اصفهان.
- الحموی، ابن حجه (۱۹۹۱م)، خزانه‌الدب و غایه‌الارب، شرح عصام شعیبو، چاپ دوم، بیروت، دارالمکتبه الهلال.
- داد، سیما (۱۳۸۵)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ سوم (ویرایش جدید)، تهران، مروارید.
- دایی جواد، محمدرضا (۱۳۳۵)، علم بدیع در زبان فارسی، اصفهان، کتابفروشی تایید.
- رمانی، علی‌بن عیسی (۱۹۷۶)، النکت فی اعجاز القرآن، به سعی محمد خلف الله احمد و محمد زغلول سلام، قاهره، دارالمعارف.
- رامی تبریزی، شرف‌الدین محمد (۱۳۴۱)، حقایق‌الحقایق، تصحیح محمدکاظم امام، تهران، دانشگاه تهران.
- رادویانی، محمدبن عمر (۱۳۶۲)، ترجمان‌البلاغه، تصحیح احمد آتش، چاپ دوم، تهران، اساطیر.
- رازی، شمس قیس (۱۳۲۷)، المعجم فی معاییر اشعار العجم، به تصحیح مدرس رضوی، چاپ اول، تهران، دانشگاه تهران.
- زمخشری، حمودبن عمر (۱۹۸۲م)، الکشاف، بیروت، دارالمعرفه.
- ساسانی، فرهاد (۱۳۸۹)، معناکوی، به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی، تهران، انتشارات علم.
- سعیدی، حبیب‌الله (۱۳۹۰)، مقدمه‌ای بر زبان‌شناسی متن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی محمدرضا هاشمی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- سیدی، سید حسین (۱۴۰۱)، نظریه متن در تمدن اسلامی (ادای سهم مسلمانان)، چاپ اول، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

- شعبانلو، علیرضا، مهدی ملک ثابت، یداله جلالی پندار (۱۳۸۷)، «فرآیند انسجام دستوری در شعری بلند از عمیق بخارایی» گوه‌ر گویا، ش ۵، صص ۱۶۵-۱۸۸.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲)، *صورخیال در شعر فارسی*، چاپ پنجم، تهران، آگاه.
- شمس‌العلماء، محمدحسین (۱۳۲۸)، *ابدع/البدایع*، بی‌جا.
- صفوی، کورش (۱۳۸۰)، *از زبان‌شناسی به ادبیات*، ج ۱، چ اول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- ضیف، شوقی (۱۳۸۳)، *تاریخ و تطور علوم بلاغت*، ترجمه محمدرضا ترکی، تهران، سمت.
- عباس، محمد (۱۳۸۷)، *عبدالقاهر جرجانی و دیدگاه‌های نوین نقد ادبی*، ترجمه مریم مشرف، تهران، سرچشمه.
- عمارتی‌مقدم، داوود (۱۳۹۱)، «بررسی تطبیقی مفهوم نظم در فن خطابه یونان و روم باستان و بلاغت اسلامی»، *جستارهای ادبی*، شماره ۱۷۷، صص ۱۳۳-۱۶۲.
- العلوی، ابن طباطبا (۱۹۸۲م)، *عیار الشعر*، شرح عباس بن الساتر، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۶۳)، *درباره ادبیات و نقد ادبی*، ج ۲، تهران، امیرکبیر.
- فشارکی، محمد (۱۳۸۵)، *نقد بدیع*، چاپ دوم، تهران، سمت.
- قاضی ابو الحسن عبد الجبار اسد آبادی (۱۳۸۰ هـ) *المغنی فی ابواب التوحید و العدل*، الجزء السادس عشر، اعجاز القرآن، الطبعة الاولى، مصر، مطبعة دار الکتب
- کادن، جی.ای (۱۳۸۰)، *فرهنگ ادبیات و نقد*، ترجمه کاظم فیروزمند، چاپ اول، تهران، شادگان.
- کاردگر، یحیی (۱۳۸۸)، *فن بدیع در زبان فارسی*، چاپ اول، تهران، فراسخن.
- لطفی‌پور ساعدی، کاظم (۱۳۷۱)، *درآمدی بر اصول و روش ترجمه*، تهران، نشر دانشگاهی.
- لونگینوس، کاسیوس (۱۳۷۹)، *رساله لونگینوس در باب شکوه سخن*، ترجمه رضا سیدحسینی، تهران، نگاه
- مدرسی، فاطمه (۱۳۹۰)، *فرهنگ توصیفی نقد و نظریه‌های ادبی*، چاپ اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مدرسی، فاطمه و ثانیه مخبر (۱۳۹۱)، «انسجام متنی مقالات شمس تبریزی»، *پژوهشنامه نقد ادبی*، دوره ۱، شماره ۱، صص ۴۵-۷۲.
- المدنی، علی صدرالدین بن معصوم (۱۳۸۹)، *انوارالربیع فی انواع البدیع*، به کوشش شاکر هادی شکر، ج ۴، چاپ اول، مطبعة النعمان.
- مطلوب، احمدی (۲۰۰۶)، *المصطلحات بلاغیة و تطورها*، الطبعة الاولى، مطبعة دار العربیة للموسوعات.
- مقدادی، بهرام (۱۳۹۳)، *دانشنامه نقد ادبی از افلاطون تا به امروز*، چاپ اول، تهران، چشمه.
- میرصادقی، میمنت (۱۳۸۵)، *واژه‌نامه هنر شاعری*، چاپ سوم، تهران، مهناز.
- نجفقلی‌میرزا (۱۳۲۶)، *دره نجفی*، چاپ اول، تهران، فروغی.
- نشاط، محمود (۱۳۴۲)، *زیب سخن*، ج ۱، تهران، چاپخانه رنگین.
- نظری، علیرضا و همکاران (۱۳۹۰)، «زبان‌شناسی متن و الگوی انسجام در آرای نحوی، بلاغی و نقدی عربی قدیم»، *ادب عربی*، سال ۳، شماره ۳، صص ۸۳-۱۱۲.
- نوروزی، حامد و غلامحسین غلامحسین‌زاده (۱۳۸۸)، «نقش عوامل ربط زمانی در انسجام متن» *کاوش‌نامه*، سال دهم، شماره ۱۹، صص ۹۷-۱۲۱.
- واعظ کاشفی، کمال‌الدین حسین (۱۳۶۹)، *بدایع/لافکار فی صنایع/الشعار*، ویرایش میرجلال‌الدین کزازی، چاپ اول، تهران، مرکز.
- وطواط، رشیدالدین (بی‌تا)، *حلیق/السحر فی دقایق الشعر*، تصحیح عباس اقبال، تهران، مطبعة مجلس.

الهاشمی، احمد (بی تا)، ترجمه و شرح جواهرالبلاغه، ترجمه حسن عرفان، ج ۲، چاپ پنجم، قم، بلاغت.
 هالیدی، مایکل و رقیه حسن (۱۳۹۳)، زبان، بافت و متن، ترجمه مجتبی منشی زاده و طاهره ایشانی، تهران، علمی.
 همایی، جلال الدین (۱۳۶۱)، فنون بلاغت و صناعات ادبی، ج ۲، چاپ دوم، تهران، توس
 (بی تا)، صناعات ادبی، چاپ اول، تهران، علمی.

References

- (no date), *literary devices*, first edition, Tehran, Elmi. [in Persian]
 Abbas, Mohammad (2008), *Abdul Qahir Jorjani and the New Perspectives of Literary Criticism*, translated by Maryam Musharraf, Tehran, Sarcheshme pub. [in Persian]
 Ahani, Gholamhossein (1981). *Meanings of expression*, second edition, Tehran, Bonyad-e Qur'an. [in Persian]
 Ahmadi, Alireza and Aslan Ostvari (2011). "Textual coherence as a linguistic tool for recognizing literary forms of Persian literature", *Linguistic and Rhetorical Studies*, No. 3, pp. 20-7. [in Persian]
 Al-Alawi, Ibn Tabataba (1982), *Ayar Al-Shi'r*, Commentary by Abbas Ibn Al-Sater, first edition, Beirut, Dar al-Kitab al-Alamiya. [in Persian]
 Al-Hamowi, Ibn-Hoja (1991), *Khazanat-al-Adab va Ghayat-al-Arab*, Commentary by Essam Shaito, second edition, Beirut, Dar al-Maktabah Al-Hilal. [in Persian]
 Al-Hashemi, Ahmad (no date), *Translation and explanation of Javaher al-Balagha*, translated by Hassan Irfan, vol. 2, fifth edition, Qom, Balaghat. [in Persian]
 Al-Madani, Ali Sadr al-Din Ibn Mas'um (2010), *Anvar al-Rabi' fi Anva' al-Badi'*, by the efforts of Shaker Hadi Shokr, vol. 4, first edition, Al-Nu'man Press. [in Persian]
 Baghalani, Mohammad Ibn-e Tayyib (1954). *Ijaz al-Qur'an*, researched by Ahmad Saqar, Cairo, Dar al-Ma'arif. [in Persian]
 Daad, Sima (2006), *Dictionary of Literary Terms*, third edition (new edition), Tehran, Morvarid. [in Persian]
 Daei Javad, Mohammad Reza (1956), *Elm-e Badi' Dar Zaban-e Farsi*, Isfahan: Ta'eed Bookstore. [in Persian]
 Emarati Moghadam, Davoud (2012), "Abd-al-Qahir al-Jurjani and Dionysius of Halicarnassus on "Word-Order": A Comparative Study". *Literary Studies*, No. 177, pp. 133-162. [in Persian]
 Esfandiarpour, Houshmand (2009). *Arousan-e Sokhan*, third edition, Tehran: Ferdows. [in Persian]
 Farshidverd, Khosrow (1984), *About Literature and Literary Criticism*, Volume 2, Tehran: Amir Kabir.
 Fesharaki, Mohammad (2006), *Naqd-e Badi'*, second edition, Tehran: SAMT pub. [in Persian]
 Halliday, M.A.K (2002) *Linguistic studies of text and Discourse*. London: Continuum.

- Halliday, Michael and Ruqieh Hassan (2014), *Language, Context and Text*, translated by Mojtabi Monshizadeh and Tahereh Ishani, Tehran: Elmi. [in Persian]
- Homayi, Jalaloddin (1982), *Rhetoric Techniques and Literary Devices*, Volume 2, Second Edition, Tehran: Toos. [in Persian]
- Ibn Abi Asba (1981). *Badi al-Qur'an*, translated by Seyyed Ali Mirlohi, Mashhad: Astan Quds. [in Persian]
- Ibn Munqidh, Usama (1987). *Al-Badi'i fi Naqd al-Shi'r*, researched by Ahmad Ahmad Badawi and Hamed Abdul Majid, Egypt: Mustafa Al-Babi al-Halabi and his descendants Press. [in Persian]
- Kaden, J. E. (2001), *Dictionary of Literature and Criticism*, translated by Kazem Firouzmand, first edition, Tehran: Shadegan. [in Persian]
- Kardegar, Yahya (2009), *Fan Di'e in Persian language*, first edition, Tehran: Farasakhn. [in Persian]
- Longinus, Cassius (2000), *Longinus' treatise on the glory of speech*, translated by Reza Seyed Hosseini, Tehran: Negah. [in Persian]
- Lotfipour Saedi, Kazem (1992), *An introduction to the principles and methods of translation*, Tehran: Academic Press. [in Persian]
- Matloob, Ahmadi (2006), *Rhetorical Terms and Developments*, first edition, Al-Arabiya Publishing House. [in Persian]
- Meghdadi, Bahram (2014), *Encyclopedia of Literary Criticism from Plato to Today*, First Edition, Tehran: Cheshmeh. [in Persian]
- Mirsadeghi, Meymanat (2006), *Glossary of poetic art*, third edition, Tehran: Mahnaz. [in Persian]
- Modaresi, Fatemeh (2011), *Descriptive Dictionary of Criticism and Literary Theories*, First Edition, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural studies. [in Persian]
- Modaresi, Fatemeh and Sania Mokhber (2012), "Textual coherence of Shams Tabrizi's articles", *Research Journal of Literary Criticism*, Volume 1, Number 1, pp. 45-72. [in Persian]
- Najafgholi-Mirza (1947), *Dorreh Najafi*, first edition, Tehran: Foroughi. [in Persian]
- Nazari, Alireza, et al. (2011), "Textual linguistics and coherent model in syntactic, prosodic, and critical terms in classic Arabic", *Arabic literature*, year 3, number 3, pp. 112-83. [in Persian]
- Neshat, Mahmoud (1963), *Zib-e Sokhan*, Volume 1, Tehran: Rangin Printing House. [in Persian]
- Nowrozi, Hamed and Gholamhossein Gholamhosseinzadeh (2009), "The role of temporal connective factors in text cohesion", *Kavoshnameh*, 10th year, No. 19, pp. 121-97. [in Persian]
- Qazi Abu Al-Hasan Abd al-Jabbar Asadabadi (2001), *Al-Mughani fi Abvab al-Tawheed val-Adl*, part 16, Ijaz Al-Qur'an, first edition, Egypt: Dar Al-Kotob Pub. [in Persian]

- Radoyani, Mohammad Ibn Omar (1983), *Tarjoman Al-Balagha*, corrected by Ahmad Atash, second edition, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Ramani, Ali Ibn Isa (1976), *Al-Nokat Fi Ijaz al-Qur'an*, by Mohammad Khalafollah Ahmad and Mohammad Zaghloul Salam, Cairo: Dar al-Ma'arif. [in Persian]
- Rami Tabrizi, Sharaf al-Din Mohammad (1962), *Haqayiq Al-Hadaiq*, edited by Mohammad Kazem Imam, Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Razi, Shams Qays (1948), *al-Mu'ajm fi Ma'ayir al-Ash'ar al-Ajam*, edited by Modares Razavi, first edition, Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Safavi, Korosh (2001), *From Linguistics to Literature*, Volume 1, 1st publication, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Art. [in Persian]
- Saidi, Habibollah (2011), "An introduction to text linguistics", Master's thesis under the guidance of Mohammad Reza Hashemi, Ferdowsi University of Mashhad. [in Persian]
- Sassani, Farhad (2010) *Ma'nakavi: Besooy-e Neshaneh-shenasi-ye Ejtema'ee*, Tehran: Elm Publication. [in Persian]
- Seyyedi, Seyyed Hossein (2022), *The Theory of the Text in Islamic Civilization (The Contribution of Muslims)*, First Edition, Mashhad: Publications of Ferdowsi University of Mashhad. [in Persian]
- Shabanlou, Alireza, Mehdi Malek Thabit, Yadollah Jalali Pendar (2008), "The Process of Grammatical Integration in a Long Poem by Amaq Bukharai" *Gohar Goya*, No. 5, pp. 165-188. [in Persian]
- Shafi'ei Kadkani, Mohammad Reza (1993), *Sovar-e Khiyal Dar She'r-e Farsi*, fifth edition, Tehran: Aghah. [in Persian]
- Shams-ul-Ulama, Mohammad Hossein (1949), *Abda'-al-Bada'i*, [no place]. [in Persian]
- Taj-al-Halawi, Ali Ibn Mohammad (1962). *Daqayq-al-Shi'r*, edited by Mohammad Kazem Imam, Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Taqavi, Nasrollah (1984). *Hanjar-e Gofar*, second edition, Farhangsaray-e Isfahan. [in Persian]
- Vaez Kashefi, Kamal al-Din Hossein (1990), *Badaye'i-al-Afkar fi Sanye-al-Ash'ar*, edited by Mirjalal-Din Kazazi, first edition, Tehran: Center pub. [in Persian]
- Watawat, Rashid al-Din (no date), *Hadaiq-ul-Sihr fi Daqayq-ul-Shi'r*, edited by Abbas Iqbal, Tehran: Majles Press. [in Persian]
- Zaif, Shoghi (2004), *History and Development of Rhetoric*, translated by Mohammad Reza Turki, Tehran: SAMT pub. [in Persian]
- Zamakhshari, Hamoud Ibn Omar (1982), *Al-Kashshaaf*, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [in Persian]